

اسماعیلیان ایران در قرن چهاردهم

خورشیدی |

داریوش محمدپور^۱

اسماعیلیان^۲ در قرن چهاردهم خورشیدی میراث‌دار فرهنگ، عقاید و اندیشه‌ی قرن‌های پیشین اسماعیلیان نزاری - و پیش از آن اسماعیلیان فاطمی - هستند. اما این میراث‌داری را تنها می‌توان در پرتو تحولات تاریخی فهمید. چند تحول تاریخی و اعتقادی مهم در شکل دادن به اندیشه‌ی اسماعیلیان نزاری سهم مهمی ایفا کرده است. نخستین تحول مهم به جدایی شیعیان اسماعیلی نزاری از اسماعیلیان مستعلوی در زمان امام مستنصر بالله هشتمین خلیفه فاطمی، باز می‌گردد. اسماعیلیان ایران به رهبری حسن صباح مدافع حق امامت نزار فرزند بزرگ مستنصر بالله بودند در برابر اسماعیلیان مستعلوی - که آن زمان بدنه‌ی اصلی خلافت فاطمی را تشکیل می‌دادند و قابل به امامت فرزند کوچک‌تر مستنصر بالله، یعنی المستعلی - بودند. این جدایی تبعات عقیدتی و سیاسی آشکاری داشت. دو نمونه از تحولات بارز فکری این‌ها هستند: برجسته شدن اصل «تعلیم» با صورت‌بندی تازه‌ی حسن صباح (که خلاصه‌اش در روایت شهرستانی صاحب الملل و النحل آمده است) و دیگری ساده‌تر شدن ساختار تشکیلاتی دستگاه دعوت اسماعیلی در

ایران و فاصله گرفتن تدریجی از صورت‌بندی‌های نوافلاطونی سده‌های پیشین بود. به جای این‌ها اسماعیلیان نزاری به تدریج به رویکردهای عارفانه‌ی صوفیان خراسانی نزدیک‌تر شدند و از جمله‌ی این‌ها می‌توان از سنایی غزنوی یاد کرد که نقش مهمی در شکل دادن به اندیشه‌ی باطن‌گرای اسماعیلیان نزاری داشت (ورد پای این اثرگذاری را در آثار به جای مانده‌ی اسماعیلیان نزاری عصر الموت می‌توان به روشنی دید). بسط این نکته از

نخستین تحول مهم به جدایی شیعیان اسماعیلی نزاری از اسماعیلیان مستعلوی در زمان امام مستنصر بالله هشتمین خلیفه فاطمی باز می‌گردد.

این مجال خارج است اما این قدر کفایت می‌کند که اشاره کنیم تا زمان حسن صباح فاصله گرفتن از زبان یونانی‌محور و میل به صورت‌بندی‌های تمثیلی و عارفانه‌ی متأثر از عرفان خراسانی به ویژگی مهم گفتار و تفکر اسماعیلیان نزاری تبدیل شد. لذا غریب نیست اگر ردپای تفکر عین‌القضات همدانی، ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی و عطار را در اندیشه‌ی اسماعیلیان

۱. دکترای علوم سیاسی از دانشگاه وست‌مینستر، پژوهشگر ارشد در مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی، لندن.

۲. در ابتدا ضروری است تصریح کنیم وقتی از اسماعیلیان ایران صحبت می‌کنیم ارجاع به /اسماعیلیان نزاری/ قاسم‌شاهی است که چهل و نهمین امام حی و حاضرشان شاه کریم الحسینی - مشهور به آقاخان چهارم - است. این عنوان از این جهت مهم است که در طول تاریخ و هم‌چنین در تاریخ معاصر اسماعیلیان با تمام شعبات‌شان در طول تاریخ به نام‌های مختلفی خوانده شده‌اند که انگیزه‌های سیاسی یا موضع‌گیری‌های عقیدتی باورمندان به طریقه‌های دیگر باعث رونق گرفتن آن نام‌ها و عناوین شده است و این‌ها نام‌هایی نبوده‌اند که خود اسماعیلیان از آن‌ها استفاده کنند. در زمره‌ی مشهورترین نام‌ها: قرامطه، ملاحده، بابکیه، خرمیه، سَبَیْه و این اواخر «آقاخانیه» یا «خوجه» (در برابر «بُهره» است). در مورد اخیر، انشعابی در تاریخ اخیر رخ نداده است که کسی به صراحت پس از محمد حسن الحسینی، حسنعلی‌شاه مشهور به آقاخان اول، که چهل و ششمین امام اسماعیلیان نزاری قاسم‌شاهی است، مدعی امامت باشد لذا تعبیر —

«آقاخانیه» تعبیری است که عمدتاً بار سیاسی دارد و در پرتو اختلافات خاندان امامت اسماعیلی با خویشاوندان‌شان در خاندان سلطنتی قاجار موضوعیت یافته است. آقاخان بنیان‌گذار هیچ مذهب و آیین جدیدی نبوده است. او جانشین پدرش، شاه خلیل‌الله، چهل و پنجمین امام اسماعیلی شد که لقب آقاخان نداشت ولی مانند سایر اسلاف‌اش امام موروثی اسماعیلیان بود و نسب‌اش به اسماعیل بن جعفر صادق می‌رسید. اشکال اساسی تعبیر آقاخانیه این است که مذهب اسماعیلی را مذهبی برساخته معرفی می‌کند که پیش از زمان آقاخان سابقه‌ای نداشته است و این ادعا به روشنی دست بردن در تاریخ است.

اعلام قیامت یک مضمون کلیدی و روشن داشت: صرف تمسک به ظواهر شریعت مایه‌ی رستگاری نیست.

قیامت: باطن‌گرایی عارفانه در برابر فهم قشری و مناسکی از دین

تحول تاریخی مهم دیگری که در دوره‌های آتی برای اسماعیلیان نزاری بسیار سرنوشت‌ساز بود، اعلام قیامت بود. پس از جدایی نزاریان از مستعلویان، حسن صباح، کیا بزرگ امید و محمد بن بزرگ امید، سه داعی و فرمانروای الموت بودند. پس از محمد بن بزرگ امید، به روایت نزاریان، حسن که مشهور به فرزند محمد بن بزرگ امید بود ولی به باور نزاریان از اولاد نزار بن مستنصر بود که در خفا در خانه محمد بن بزرگ امید می‌زیست. با وفات محمد بن بزرگ امید، پس از مدتی حسن به نیابت از امام زمان، اعلام قیامت باطنی کرد و مدتی بعد در کسوت امامت به هدایت جماعت اسماعیلیان نزاری پرداخت.

حسن علی ذکره السلام، نخستین امام اسماعیلی الموت – پس

۳. برای تفصیلی از این نکات، بنگرید به فصلی به قلم نگارنده با مشخصات زیر:

Mohammad Poor, Daryoush, 'Extra-Isma'ili Sources and a Shift of Paradigm in Nizari Ismailism' in *Intellectual Interactions in the Islamic World: the Ismaili Thread* (2019), ed. O. Mir-Kasimov.

۴. برای تفصیل این نکات بنگرید به مقدمه‌ی نگارنده بر تصحیح و ترجمه‌ی تازدی «مجلس مکتوب خوارزم» محمد بن عبدالکریم شهرستانی با مشخصات زیر:

Shahrestānī Muḥammad Ibn-ʿAbd-al-Karīm, and Daryoush Mohammad Poor. *Command and creation a Shi'i cosmological treatise: a Persian edition and English translation of Muhammad al-Shahrastani's Majlis-i Maktub* (2021). London: Bloomsbury.

از پایان استتار امامان نزاری – است که در فهرست رسمی ذریه‌ی امامان اسماعیلی امام بیست و سوم به شمار می‌آید. اعلام قیامت که دست‌مایه‌ی سوءتفاهم‌های بسیار و برداشت‌های نادرست در قرون بعدی شد، یک مضمون کلیدی و روشن داشت: صرف تمسک به ظواهر شریعت مایه‌ی رستگاری نیست. مضمون اصلی دعوت قیامت این بود که دین برای تحقق اهداف اخلاقی آمده است نه صرفاً برای استقرار احکام و موازین شرعی. احکام و موازین شرعی اگر اسباب دور افتادن راهروان از صراط مستقیم الهی شوند، حجاب راه خواهند بود.^۴ این مضمون چیزی نبود جز همان که بسیاری از صوفیان هم‌عصر اسماعیلیان نزاری ملتزم‌اش بودند. این باطن‌گرایی و تمرکز بر معنای باطنی شریعت که در میان اسماعیلیان سابقه‌ای طولانی داشت، این بار حمل بر اباحی‌گری شد و مستمسکی قوی‌تر برای دشمنان اسماعیلیان شد تا پس از سقوط الموت آن‌ها را متهم به عدول از اصول اخلاقی کنند. منابع دست اول و نسخه‌های منتشر شده و منتشر نشده‌ی آثار عقیدتی دوران الموت حکایت از سخت‌گیری‌های معرفتی بسیاری در این زمینه دارد و می‌توان با اطمینان گفت تصویر اباحی‌مسلكی که دشمنان قسم‌خورده‌ی نزاریان از آن‌ها ارایه می‌دادند با باورهای آن‌ها سازگاری نداشت.

سقوط الموت: آغاز تقیه و زیستن در پوشش تصوف

با این مقدمات، کلیدی‌ترین نکته‌ای که می‌توان متذکر شد این است که این تحولات مهم فکری-تاریخی، پس از سقوط دولت نزاریان الموت به دست مغولان، زمینه و ابزارهای مهمی را برای ادامه‌ی حیات آن‌ها در قرون بعدی و بازسازی و تطابق فکری-عقیدتی-مناسکی آن‌ها در دوران‌های بعدی فراهم کرد. پس از سقوط الموت، جماعت اسماعیلی و امامت اسماعیلی تا حدود یک قرن و اندی در استتار زندگی می‌کردند – دوره‌های اختفای امام اسماعیلی در این طریقه مشهور است به «دوره‌ی ستر».

آداب و مناسک صوفیانه، ادبیات و رویکردهای دینی‌شان آرام‌آرام در میان جماعت‌های اسماعیلی راسخ شد.

بیرون، اسماعیلیان نزاری قاسم‌شاهی، در زی صوفیان متفاوت از جمله صوفیان نعمت‌اللهی می‌نمودند و تنها در خلوت و مجالس محرمانه‌شان از باورشان به دسترسی به امام حی و حاضر و قائم سخن می‌گفتند آن هم در مجالس اختصاصی خود جماعت اسماعیلی. این زیست دوگانه از سال ۶۵۴ هجری قمری تا سال ۱۲۵۷ قمری که آقاخان اول رسماً از ایران خارج شده و راهی افغانستان و سپس هند شد ادامه پیدا کرد. می‌دانیم که در زمان آقاخان اول و آقاخان دوم پیوندهای میان خاندان اسماعیلی و سلسله‌ی صوفیان نعمت‌اللهی چنان نزدیک بود که یکی از علل مهم اختلاف امامت اسماعیلی با خاندان قاجار همین قرابت بود. حاجی میرزا آقاسی، وزیر محمدشاه قاجار، صوفی بود و دست بر قضا از نامزدی برای پیشوایی سلسله‌ی صوفیانه‌ی نعمت‌اللهی حمایت می‌کرد که رقیب نامزد نزدیک به آقاخان اول بود. این اختلاف، دست کم یکی از علل مهم اختلاف میان آقاخان اول و حاجی میرزا آقاسی و به تبع آن سلطنت قاجار شد.^۷

پیوند میان خاندان امامت اسماعیلی و سلسله‌های صوفیان نعمت‌اللهی شیعه‌ی اثنی‌عشری تا زمان وفات آقاخان دوم در هند ادامه یافت. همسر آقاخان اول، یعنی مادر آقا علی‌شاه، امام چهل و هفتم اسماعیلی، سرو جهان خانم، دختر

مهم‌ترین و کارآمدترین نوع استتار، زیستن در ظل مناسک صوفیانه بود. از زمان سقوط الموت در سال ۶۵۴ ه. ق. / ۱۲۵۶ م. در این دوره‌ی نخستین ستر، چهار امام به نام‌های شمس‌الدین محمد، قاسم‌شاه (نیای امام فعلی اسماعیلی)، اسلام‌شاه، محمد بن اسلام‌شاه امامت کردند. پس از وفات محمد بن اسلام‌شاه، فرزند او مستنصر بالله (دوم) مشهور به شاه قلندر در سال ۸۶۸ ه. ق. / ۱۴۶۴-۱۴۶۳ م. به امامت رسید.^۵ از دوره‌ی امامت این امام است که اسماعیلیان آرام‌آرام دوباره به صحنه‌ی اجتماعی باز می‌گردند. این دوره مشهور به دوره‌ی احیای انجندان (شهری در استان مرکزی) است.^۶

تصوف که پس از حمله‌ی مغول به ایران تبدیل به رایج‌ترین نوع زندگی مناسکی جمع‌کثیری از مردم شده بود و بعدها تبدیل به آیین محبوب بسیاری از زمامداران - از مغولان مسلمان و شیعه‌شده گرفته تا صفویان - شد. لذا آداب و مناسک صوفیانه، ادبیات و رویکردهای دینی‌شان آرام‌آرام در میان جماعت‌های اسماعیلی راسخ شد. در این میان، پیشینه‌ی عرفان خراسانی اسماعیلیان نزاری این بار با عرفان ابن عربی آشنا شد. نقطه‌ی تلاقی نزدیک‌تر این دو تجربه‌ی عرفانی البته درهم‌آمیختن بسیار نزدیک اسماعیلیان نزاری با تصوف نعمت‌اللهی بود. می‌دانیم که شاه نعمت‌الله ولی (متولد ۷۳۱/۱۳۳۰ در حلب؛ وفات: ۸۳۴/۱۴۳۱ در کرمان) بنیان‌گذار سلسله‌ی صوفیانه‌ی نعمت‌اللهی که سلسله‌ای شیعی دوازده‌امامی بود، نسب‌اش را به امام اسماعیل بن جعفر صادق، می‌رساند. در قرون بعدی، ارتباط بسیار تنگاتنگ و نزدیک خاندان امامت اسماعیلی نزاری قاسم‌شاهی با صوفیان نعمت‌اللهی تبدیل به مهم‌ترین خصلت زیست دوگانه‌ی اسماعیلیان نزاری زیر پرده‌ی تقیّه شد. در

۵. برای شرح زندگی سلسله‌ی امامان نزاری، بنگرید به کتاب تازه‌ی فرهاد دفتری با مشخصات زیر:

Daftary, Farhad, The Ismaili Imams: A Biographical History. (2020) London: Institute of Ismaili Studies.

۶. بنگرید به: دفتری، فرهاد، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون

بدره‌ای. ۱۳۸۳ (ص. ۵۲۱ تا ۵۴۳)

۷. برای اطلاعات مفصل و بررسی به‌روز منابع مختلف درباره‌ی زمینه‌های بروز اختلاف میان آقاخان اول و سلطنت قاجار بنگرید به مقدمه‌ی دنیل بیین در اثر زیر:

Aga Khan I. *The First Aga Khan: memoirs of the 46th Ismaili Imam*. Edited and translated by Daniel Beben and Daryoush Mohammad Poor (2018). London: I.B. Tauris.

فتحعلی شاه قاجار بود و لذا، آقا علی شاه، آقاخان دوم از سویی امام موروئی شیعیان اسماعیلی نزاری بود و از سوی شاهزادهی قاجار و نوهی فتحعلی شاه قاجار. همسر آقاخان دوم، مادر امام سلطان محمد شاه آقاخان سوم نیز شاهزاده خانمی قاجار بود. بی بی شمس الملوک، دختر میرزا علی محمد نظام الدوله از احفاد دختری فتحلی شاه قاجار بود. از سوی دیگر بسیاری از خویشاوندان نزدیک خاندان امامت اسماعیلی، از جمله محمد صادق محلاتی دایی آقاخان اول، در این دوره رسماً مشهور به پیروی از طریقت تصوف نعمت‌اللهی و پیرو مذهب شیعه‌ی اثنی‌عشری بودند. این ارتباط تنگاتنگ به خوبی توضیح می‌دهد که چگونه زبان و ادبیات و هم‌چنین مناسک صوفیان نعمت‌اللهی در میان جماعت اسماعیلی نزاری ریشه دوانید. از

نمونه‌های بسیار برجسته‌ی زبان و اندیشه‌ی تصوف نعمت‌اللهی اثری است صوفیانه با نام «رساله در حقیقت دین» به قلم شهاب‌الدین شاه الحسینی فرزند آقاخان دوم – که تا پیش از وفات

زودرس‌اش در دوره‌ی حیات پدرش گمان می‌رفت امام بعدی این طریقه باشد – صورت‌بندی روشنی از باورهای عقیدتی اسماعیلیان نزاری قاسم‌شاهی داریم.

از سیاست تثبیت هویت تا سیاست پل ساختن و گفت‌وگو

این رویکرد آمیخته به تصوف در زمان امام سلطان محمدشاه، آقاخان سوم، به تدریج تغییر کرد. دلایل این تغییر ریشه در اتفاقات سیاسی و قضایی دوره‌ی آقاخان اول داشت. با ورود آقاخان اول به هند، امامی که قرن‌ها از دور پیشوای اسماعیلیان نزاری شبه قاره بود ناگهان حضوری جسمانی و متعین پیدا کرد و

حضور فیزیکی او معادلات اقتصادی متصدیان امور این جماعت را تغییر داد. با ورود او به هند، عده‌ای از طایفه‌ی مشهور به «خوجه» که تا آن زمان هویت اسماعیلی صریح و روشنی نداشتند و در زیر نقاب سلسله‌های صوفیانه و در تقیه می‌زیستند، آرام‌آرام مدعی داشتن هویتی متفاوت شدند و اختلافات آن‌ها با آقاخان اول به دادگاه رفت. نتیجه‌ی دادگاه‌های طولانی این شد که آن‌ها که امامت آقاخان اول را به عنوان چهل و ششمین امام اسماعیلیان نزاری قاسم‌شاهی به رسمیت شناختند، مشهور شدند به خوجه‌های اسماعیلی (در واقع اسماعیلیان شبه قاره‌ی هند). عده‌ای دیگر خود را سنی دانستند و عده‌ای دیگر خود را پیرو مذهب اثنی‌عشری اعلام کردند و در عمل تا مدتی بحرانی هویتی در میان اسماعیلیان نزاری قاسم‌شاهی پدید آمد

که حاصل چندین قرن تقیه و زیستن با باورهای طریقه‌های نزدیک به باورهای اسماعیلی بود. پس از تثبیت ولایت آقاخان اول و چند پرونده‌ی دادگاهی دیگر، در زمان

بسیاری از خویشاوندان نزدیک خاندان امامت اسماعیلی رسماً مشهور به پیروی از طریقت تصوف نعمت‌اللهی و پیرو مذهب شیعه‌ی اثنی‌عشری بودند.

آقاخان سوم سیاست رسمی امام چهل و هشتم اسماعیلی شفاف‌تر کردن هویت اسماعیلیان نزاری بود تا به روشنی میان خودشان و صوفیان یا اثنی‌عشریان فاصله‌گذاری کنند.^۹ این سیاست تا زمان وفات آقاخان سوم ادامه داشت. تنها در زمان امام چهل و نهم، یعنی شاه کریم الحسینی بود که سیاست رسمی امام اسماعیلی برداشتن دیوارها و پل ساختن میان طریقه‌های مختلف اسلام جایگزین سیاست هویت‌ساز امام قبلی شد. در دوره‌ی آقاخان سوم، تحولات مهم اجتماعی و نهادسازی‌های کلیدی امامت اسماعیلی در زمینه‌ی آموزش،

۹. بنگرید به: دفتری، تاریخ و عقاید. صص. ۵۹۱ تا ۶۰۱.

بهداشت و اقتصاد آغاز شد و با امامت شاه کریم الحسینی فصل تازه و بی سابقه‌ای در تاریخ امامت اسماعیلی آغاز شد.

توازن عقل و دین و توازن دین و دنیا

باز تعریف کارکرد امامت اسماعیلی زیر عنوان مسئولیت بهبود کیفیت زندگی جماعت اسماعیلی و همه‌ی کسانی که این جماعت میان‌شان زندگی می‌کنند، بر شالوده‌های تحولات قرن‌های پیشین ساخته شد. چند عنصر کلیدی در قرن چهاردهم خورشیدی مبنای تفکر اسماعیلی معاصر شد. نخستین عنصر که ریشه در فرهنگ شیعی قرون ماضی داشت باور به سازگاری و حفظ توازن میان عقل و دین بود (همان مضمونی که عنصر کلیدی تفکر ناصر خسرو، شاعر و داعی اسماعیلی نام‌آور ایرانی است). در رویکرد امام اسماعیلی، بر خلاف نگاه شرق‌شناسانه‌ی متأثر از خرد عصر روشنگری، عقل را نباید در تعارض با دین دید. وظیفه‌ی مسلمان شیعه‌ی اسماعیلی حفظ توازن میان معرفت برآمده از خرد انسانی و معرفت برآمده از وحی بود. در کنار این، امامت اسماعیلی با تداوم ایجاد نهادهایی برای بهبود کیفیت زندگی، پرچمدار سازگاری دین و دنیا شد. اینجاست که زندگی زاهدانه‌ی صوفیان قرون پیشین جای خود را به زیست مسلمانی شیعی اسماعیلی معاصر داد که پرداختن به امور دنیوی و تمتع از نعمت‌های این جهانی را در تعارض با آخرت و حرکت به سوی زندگی سعادت‌مندانه‌ی پس از مرگ نمی‌دید بلکه نحیف شدن زندگی دنیوی را در برابر زندگی معنوی یا روحانی، نادرست می‌شمرد.^{۱۰}

مناسک و شعائر دینی^{۱۱}

در امور مناسکی، شیعیان اسماعیلی نزاری در قرن چهاردهم خورشیدی مجموعه‌ای از عقاید، آداب و مناسک دارند که تفاوت‌هایی با سایر طریقه‌های مسلمانی دارد ولی به لحاظ فنی کماکان در چارچوب شریعت ولی با رویکردی صوفیانه تلقی می‌شوند. اصول کلی باورها و عقاید شیعیان اسماعیلی نزاری کمابیش با شیعیان اثنی‌عشری یکسان است. هر دو مذهب قایل به ولایت و امامت امام علی ابن ابی‌طالب پس از پیامبر و استمرار امامت در نسل فرزندان او از طریق حسین بن علی

در زمان آقاخان سوم سیاست رسمی امام چهل و هشتم اسماعیلی شفاف‌تر کردن هویت اسماعیلیان نزاری بود تا به روشنی میان خودشان و صوفیان یا اثنی‌عشریان فاصله‌گذاری کنند.

هستند. اسماعیلیان نزاری قایل به ختم نبوت‌اند. قرآن را آخرین پیام الهی برای نوع بشر تلقی می‌کنند. پس از پیامبر اسلام، قایل به پیامبر دیگری نیستند. اسماعیلیان نزاری قایل به حیات پس از مرگ‌اند و باور دارند که آدمی برای آن‌چه در این جهان انجام می‌دهد در جهانی دیگر باید پاسخگو باشد. تنها تفاوت بارز اسماعیلیان با (عموم) شیعیان اثنی‌عشری باورشان به معاد روحانی است. اسماعیلیان از همان قرون اولیه به معاد جسمانی - دست کم به معنای ظاهری و ساده‌اش - باور

^{۱۰} برای شرح مبسوطی از این مضامین تازه در امامت اسماعیلی، بنگرید به:

Mohammad Poor, Daryoush. *Authority without Territory: The Ismaili Imamate and the Aga Khan Development Network*. 2014. New York: Palgrave Macmillan.

^{۱۱} برای اطلاعاتی به‌روز از آداب و مناسک جماعت اسماعیلی سراسر جهان - از جمله اسماعیلیان ایران - بنگرید به فصل تازه‌منتشر شده‌ای در اثر زیر: Kabani, Shiraz, 'The Ismailis: History, Doctrines and Ritual Practices', in Leaman Oliver. 2022. *Routledge Handbook of Islamic Ritual and Practice*. Abingdon Oxon: Routledge.

و بعد از تفریح فرو آمد و از آنجا کوچ فرمود و در جوالی المسبک که زیستگاه آنجا بود و کرد و بعد از آن چند روز طایر بوق را با لشکری حیت محاصره آن
بکاشت و نشان زد و هم در پی آنجا رسید و در شنبه پست و پنجم ماه مذکور حیت که یسکا ششی بهشت فرستگن فریاد در و بزرگ فرو آمد
و یکم هفته طوی که در شهر او کان اماران اوخت فرمود و شریف داد و چون لرست دی خواج نصیر الدین طوسی فرزند آن سیر الدین و له و موفق الدین که که طبیب بزرگ

نداشته و ندارند. اسماعیلیان مقر به حشر (معنوی) و حساب‌اند و به ملائک ایمان دارند چنان‌که باور سایر مسلمین است. در عین حال، اسماعیلیان نزاری معاصر همچون بسیاری از فیلسوفان قرون ماضی و صوفیان، برای دین قایل به ظاهر و باطن هستند و نزد آن‌ها امام حی و حاضر و قائم تنها کسی است که یگانه مرجع ارایه‌ی برداشت درست از دین در هر عصر و زمانه‌ای است.

دعای یومیه‌ی اسماعیلیان نزاری

اسماعیلیان نزاری روزانه سه نوبت، یک بار در سحرگاه و دو بار در غروب «دعا» می‌خوانند که کمابیش همان «نماز» ایشان است و تغییرات آن حاصل قرن‌ها معاشرت و هم‌زیستی با صوفیان و در عین حال تصویب و ارشاد امام زمان‌شان است. دعا یا نماز روزانه‌ی اسماعیلیان نزاری با سوره‌ی فاتحه آغاز می‌شود و به سوره‌ی اخلاص ختم می‌شود. تمام بخش‌های این مناسک عبادی با بسم‌الله و آیاتی از قرآن آغاز می‌شود که مضمون کلیدی‌شان فهم مسلمانی شیعی است و هر بخش با ذکر سجده به پایان می‌رسد. در بخش آخر دعای اسماعیلیان نزاری فهرست تمام امامان از علی تا شاه کریم الحسینی روزانه سه مرتبه در مناسک دینی خوانده می‌شود. بخش‌های دیگری این دعا، به روشنی متأثر از میراث اسماعیلیان دوره‌ی الموت و قرن‌ها آمیختگی‌شان با تصوف است.^{۱۲}

اعیاد و مناسبت‌های دینی

اسماعیلیان چندین عید و مناسبت رسمی و مهم دارند: عید غدیر، عید فطر، عید قربان، معراج پیامبر، شب قدر، شب اول ماه قمری، سالگرد تولد امام حاضر، سالگرد امامت امام حاضر،

نوروز. اعیاد قربان و فطر با ادای فریضه‌ی نماز مانند سایر مسلمین در مکان‌های عبادی اسماعیلی برگزار می‌شود (دست کم در کشورهایی که مانعی از سوی حکومت برای ادای نماز عیدین نباشد). مکان عبادی اسماعیلیان در سراسر جهان «جماعت‌خانه» نامیده می‌شود اما در میان اسماعیلیان سوریه جماعت‌خانه هم‌چنان «مسجد» هم خوانده می‌شود. در میان اسماعیلیان ایران جماعت‌خانه، تا مدتی «خانقاه» هم نامیده می‌شد. جماعت‌خانه به روشنی برگرفته از سنت صوفیانه است و آداب و مناسک آن را نیز می‌توان در مقایسه با مناسک

تنها در زمان امام چهل و نهم، یعنی شاه کریم الحسینی بود که سیاست رسمی امام اسماعیلی برداشتن دیوارها و پل ساختن میان طریقه‌های مختلف اسلام جایگزین سیاست هویت‌ساز امام قبلی شد.

طریقه‌های مختلف صوفیانه بازشناسی کرد. جماعت‌خانه به معنای فنی مسجد نیست ولی فضایی خاص‌تر و خصوصی‌تر است برای اسماعیلیان نزاری بر خلاف مسجد که مکانی عبادی است که - دست کم در ظاهر - کسی از مذهب شرکت‌کننده در مناسک مسجد نمی‌پرسد. جماعت‌خانه‌ها، در بخش اجرای مناسک عبادی، کمابیش مانند خانقاه‌های صوفیانه هستند با این تفاوت که این فضاها انحصاراً اختصاص به مریدان امام اسماعیلی دارد. تعبیری مثل «مرید» و «پیر» در ادبیات و گفتار اسماعیلیان نزاری به روشنی گواه قرن‌ها هم‌زیستی آن‌ها با صوفیان است. جماعت‌خانه‌ها در نیم‌قرن اخیر پس از اهتمام امام حاضر اسماعیلی آرام‌آرام معماری خاص و حساب‌شده‌ی خود را یافته‌اند و جماعت‌خانه‌های بزرگ و مرکزی امروز به نام «مرکز اسماعیلی» شناخته می‌شوند که در حال حاضر این مراکز

۱۲. برای خواندن متن کامل دعای مناسکی یومیه‌ی اسماعیلیان نزاری، بنگرید به: فرقانی، فاروق. *تاریخ اسماعیلیان قهستان*. ۱۳۸۵. صص. ۳۲۳ تا ۳۲۷.

در شهرهای: لندن، تورنتو، دوی، دوشنبه، لیسبون، ونکوور و هیوستون واقع‌اند.^{۱۳} در ایران، طبق آخرین اطلاع نگارنده دست کم ۴۲ جماعتخانه‌ی اسماعیلی در نقاط مختلفی که اسماعیلیان در آن‌ها ساکن‌اند وجود دارد و ظاهراً اسماعیلیان بدون مزاحمت و اخلاص آداب و مناسک روزانه‌ی عبادی‌شان را به جا می‌آورند.

ذکر

در رویکرد امام اسماعیلی، بر خلاف نگاه شرق‌شناسانه‌ی متأثر از خرد عصر روشنگری، عقل را نباید در تعارض با دین دید.

شب قدر، روز تولد و امامت امام وقت

اسماعیلیان در بسیاری از نقاط دنیا شب بیست سوم ماه رمضان را با بیدار ماندن تا سحر و دعا و ذکر، بزرگ می‌دارند. شب اول ماه قمری، اسماعیلیان با دعاها و اذکار ویژه‌ای – از جمله ذکر استغفار و اذکار و تسبیحات مشهور به تسبیح حضرت فاطمه‌ی زهرا – به استقبال ماه نو قمری می‌روند. مناسبت‌هایی مانند عید غدیر، معراج پیامبر و عیدهای میلاد و مسندنشینی امام حاضر، عمدتاً با جشن و سخنرانی‌های ویژه همراه است. اسماعیلیان نزاری قاسم‌شاهی از زمان آقاخان سوم، مناسک عزاداری محرم ندارند. آقاخان سوم به صراحت عزاداری محرم را منع کرد. ریشه‌ی اصلی این منع، سیاست‌های وقت او برای تقویت هویت شیعیان اسماعیلی و متمایز کردن آن‌ها از شیعیان اثنی‌عشری از یک سو و از سوی دیگر برجسته کردن اعتقاد اسماعیلیان به

امام حی و حاضر و قائم بود. لذا اسماعیلیان برای هیچ یک از امامان سوگواری نمی‌کنند؛ روز وفات هر امامی روز به امامت رسیدن امام بعدی است و همان روز جشن گرفته می‌شود چون در باور اسماعیلیان نشان رحمت پروردگار است که امامی حی و حاضر و موجود و قائم هم‌چنان هدایت و ارشاد آن‌ها را به عهده دارد.

یکی از سنت‌های مهم اسماعیلیان نزاری که در زبان اسماعیلیان شبه‌قاره مشهور است به «مجلس بیت‌الخیال»، تمسک به آیین ذکر و تهجد است. اسماعیلیان ساعاتی پیش از سحر در سکوت در محل جماعتخانه به ذکر می‌نشینند و این اذکار تلقین و تعلیم امام حاضر هستند. پس از اتمام حدود یک ساعت ذکر که در سکوت محض انجام می‌شود، مراسم دعای صبحگاهی آغاز می‌شود. شرکت در مجلس ذکر اختیاری است و تکلیف اجباری هر اسماعیلی نیست. هر فردی وقتی که احساس آمادگی برای گرفتن ذکر کند، خود را ملتزم آن می‌کند و از آن پس این مناسک تکلیف روزانه‌ی آن فرد خواهد شد. این سنت به روشنی برگرفته از سنت صوفیانه‌ی ذکر گفتن است.

دیدار

یکی از مهم‌ترین و گرامی‌ترین مناسبت‌ها و مناسک آیینی اسماعیلیان نزاری، مراسمی است که در آن امام وقت اسماعیلی به مریدان‌اش دیدار عمومی می‌دهد. این دیدارها در فضایی معنوی رخ می‌دهد که در آن‌ها عموماً امام وقت در کسوت و لباسی خاص این نوع دیدارها حاضر می‌شود. قاعده‌ی عمومی این مناسک این است که امام در میان ذکر مدام صلوات وارد مکان دیدار می‌شود و مسیر عبور او از میان جمعیت تا زمان نشستن بر مسندی که برای این مراسم تدارک دیده می‌شود، جوری انتخاب می‌شود که جمعیت بیشتری بتوانند او را از نزدیک ببینند و امام در ضمن عبور برای یکایک مریدان‌اش دعا

۱۳. برای دیدن اطلاعات مفصل درباره‌ی معماری این مراکز و فلسفه‌ی ساخت آن‌ها و دیدن تصاویری از فضاهای داخلی و بیرونی آن‌ها، بنگرید به وبسایت رسمی جماعت جهانی اسماعیلی:

اصول کلی باورها و عقاید شیعیان اسماعیلی نزاری کمابیش با شیعیان اثنی عشری یکسان است.

دیدارها برای جماعت اسماعیلی اهمیت و معنایی فوق العاده دارند. آرزوی هر مرید اسماعیلی است که در طول حیات‌اش دست کم یک بار به دیدار امام زمان‌اش نایل شود. این دیدارها جدای از ملاقات‌های دیگری است که ممکن است در آن‌ها هر کسی امام اسماعیلی را در فضاهای عمومی ببیند. مهم، مضمون و نوع ارتباط عاطفی امام اسماعیلی و مریدان‌اش و فضای روحانی حاکم بر این ملاقات‌هاست که اهمیتی ویژه برای اسماعیلیان دارد. در ایران تاکنون در دوره‌ی امامت امام حاضر، این دیدارها دو بار رخ داده است و هر دو بار پیش از انقلاب سال ۵۷ بوده است. امام چهل و هشتم اسماعیلی، آقاخان سوم هم یک بار در قرن بیستم در سال‌های آخر حیات‌اش در شهر محلات که خانه‌ی آباء و اجدادی‌اش بوده است، به جماعت‌اش در ایران دیدار داده است.

نوروز

بزرگداشت نوروز یکی از سنت‌ها و مناسک مهم اسماعیلیان نزاری در سراسر جهان است. پیشینه‌ی بزرگداشت نوروز به دوره‌ی خلفای فاطمی باز می‌گردد و این سنت را اسماعیلیان ایران تا امروز حفظ کرده‌اند. سنت بزرگداشت نوروز یک سنت جهانی اسماعیلی است و اسماعیلیان فارغ از ملیت و پیشینه‌ی قومی و فرهنگی‌شان نوروز را بزرگ می‌دارند. به مناسبت نوروز، امام اسماعیلی دعا‌های ویژه برای جماعت‌اش می‌فرستد. لذا نوروز هر چند ریشه و پیشینه‌ی ایرانی دارد، هم‌چنان میان اسماعیلیان نزاری در کشورهای دیگر هم جشن گرفته می‌شود.

می‌کند. پس از جلوس بر مسند، رهبران جماعت پس از کسب اجازه از امام کنار او بر زمین می‌نشینند. این‌ها عموماً نمایندگان شخص امام‌اند که در هر کشور و مکانی معمولاً دو نفری هستند که با نام‌های موکی و کامریا شناخته می‌شوند و مسئول اداره مناسک عبادی در جماعت‌خانه‌ها هستند.^{۱۴} این دو نفر در یک سمت امام و همسران‌شان در سمت دیگر امام می‌نشینند. پس از جلوس امام، ابتدا آیاتی از قرآن تلاوت می‌شود و سپس مناجاتی مذهبی (گنان، قصیده، مدیحه یا نشید، بسته به زبان و فرهنگ جماعت مورد نظر) قرائت می‌شود. پس از آن امام سخنان‌اش را ایراد می‌کند. این سخنان، عنوان «فرمان» دارند و شامل ارشادات مشخص امام به جماعت هستند. این فرمان‌ها معمولاً قالب مشخصی دارند. با دعای امام برای جماعت آغاز می‌شود و سپس نکاتی که امام وقت مایل است با جماعت در میان گذاشته می‌شود و در انتها نیز باز امام برای جماعت دعا می‌کند. عرف این است که در دیدارها، جماعت هدیه‌ای به امام می‌دهند (که ممکن است کتابی نفیس، شیئی که ارزش فرهنگی و تاریخی دارد، یا نسخه‌ای خطی از میراث مرتبط با فرهنگ و اندیشه‌ی اسماعیلی باشد). و امام پس از دریافت هدیه ابراز تشکر می‌کند و باز برای جماعت دعا می‌کند. این

۱۴. فرهاد دفتری می‌نویسد: «او [آقاخان اول] مسئولانی را برای

جماعت‌های بزرگ خوجه منصوب کرد. از جمله‌ی این مسئولان، موکی و کامریا بودند. موکی کسی است که معمولاً در هر گروه محلی از خوجه‌ها هدایت امور اجتماعی و دینی را به عهده دارد و دستیار او کامریا نامیده می‌شود. هر جماعتی با داشتن حداقلی از جمعیت برای خودش موکی و کامریای مخصوصی دارد با وظایفی که به روشنی تعریف شده‌اند از جمله جمع‌آوری وجوهات دینی، همان دهیکی یا سهم امام و نظارت بر مراسم و مناسک دینی در جماعت‌خانه‌ها. این دو اصطلاح مشتق از زبان سانسکریت‌اند و جماعت‌خانه‌ها نیز به نوبه‌ی خود در میان همه‌ی جماعت‌های اسماعیلی نزاری غیرخوجه، پذیرفته شدند.» (دفتری، همان، ص. ۴۷۴، ویرایش دوم انگلیسی کتاب، چاپ کیمبریج، ۲۰۰۷). هم‌چنین ص. ۶۰۳ ترجمه‌ی فارسی فوق‌الذکر.

اسماعیلیان نزاری روزانه سه نوبت، یک بار در سحرگاه و دو بار در غروب «دعا» می خوانند که کمابیش همان «نماز» ایشان است.

کسب دانش و حکمت

پاره‌ی مهمی از تحولات فکری و اعتقادی اسماعیلیان نزاری در برخوردشان با جهان مدرن رخ داده است. محور اصلی رویکرد امامت اسماعیلی در برخورد با جهان مدرن از زمان آقاخان سوم این بوده است که: آن‌چه در غرب و اروپا خوب و مفید و اخلاقی است باید بی هیچ تبعیضی اخذ شود (الحکمة ضالة المؤمن، فخذ الحکمة ولو من أهل النفاق) و آن‌چه که برای سلامت اخلاقی و زیست اجتماعی یک مسلمان مضر است باید کنار گذاشته شود.

ارشادهای امامان اسماعیلی از دیرباز با عنوان «فرمان» شناخته می‌شود به این معنا که یکایک جملات و ارشادهای هر امام اسماعیلی در زمان خودش فریضه‌ای است برای اسماعیلیان. از جمله فرامین مهم امامان اسماعیلی در یک قرن اخیر، تأکید بر آموزش و تحصیل بوده است. تحصیل سکولار نزد امامان اسماعیلی تعارضی با کسب معارف دینی ندارد. در نتیجه در دوره‌ای که در بسیاری از کشورهای مسلمان‌نشین، علما با ساخت مدارس جدید مخالفت می‌کردند، امامت اسماعیلی پرچمدار جدی مدرسه‌سازی بود.^{۱۵} مضاف بر این، یکی از تأکیده‌های مهم امامت اسماعیلی برابری حقوق زن و مرد بود تا جایی که آقاخان سوم تصریح کرده بود

۱۵. در یکی از پیام‌ها یا «تعلیقه»هایی که آقاخان سوم در تاریخ ۱ ذوالقعدة ۱۳۵۴ قمری مصادف با ۱۶ بهمن ۱۳۱۳ شمسی، برای پیروانش در ایران نوشته است آمده است: «پس به جمیع مؤمنان واجب است که عادات و خیالات کهنه خود را عوض نموده مطابق احکامات دولت علیه جمیع رسوم زندگی و آداب معاشرت اقدام نمایند و در هر قریه مکتب خانه تشکیل نموده

که اگر پدر و مادری دو فرزند دارند و یکی دختر و دیگری پسر است اما استطاعت مالی برای تحصیل فقط یک فرزند را دارند، اولویت اصلی با فرزند دختر است چون کانون اصلی خانواده و تربیت نسل آینده خواهد بود. امامت اسماعیلی در آغاز قرن بیستم به صراحت با پوشش سنتی زن به مثابه‌ی رکنی از باور دینی یا ضمانتی برای رستگاری اخروی مخالفت کرد. امروزه زنان اسماعیلی جز در کشورهایی که به حکم قانون آن کشور ملزم به رعایت پوشش عرفی و قانونی آن کشور هستند، مکلف به رعایت حجاب نیستند و حجاب را امری شرعی نمی‌دانند بلکه آن را امری اجتماعی و عرفی می‌دانند.

نهی عادات اجتماعی مذموم

امامان اسماعیلی معاصر به ویژه پس از مهاجرت اسماعیلیان در یک قرن اخیر به کشورهای اروپایی و آمریکای شمالی به دفعات به مریدان‌شان درباره‌ی استعمال دخانیات، استعمال و خرید و فروش مواد مخدر و نوشیدن مشروبات الکلی هشدار داده است. استدلال اصلی امامت اسماعیلی در نهی این‌ها مبتنی بر این اصل است که مهم‌ترین و ارزش‌مندترین نعمت الهی برای انسان خرد اوست. دخانیات و به طور خاص الکل به توانایی عقلی انسان - به شهادت دستاوردهای علمی - آسیب می‌زند و از نظر امامت اسماعیلی این تصرف در نعمت‌های الهی کفران نعمت است و آدمی را از اخذ تصمیم اخلاقی و عقلانی درست باز می‌دارد.

آموزش زبان انگلیسی

از دیگر فرمان‌های امامان اسماعیلی در قرن حاضر در کنار تأکید بر کسب دانش در بالاترین سطح، آموختن زبان انگلیسی

اطفال خود را کلیه در تحصیل علوم مقرر نمایند و برای مخارج لوازم درسی مالیه واجبی را بعد از آنکه کلیه فراهم نمودید از صدی بیست همان جدا نموده مابقی هشتاد آنرا در لوازمات درس اطفال صرف نمائید» و صراحتاً فرمان صرف وجوهات مذهبی و سهم امام را در ساخت مدرسه و تأمین مالی آموزش کودکان را صادر کرد. نسخه‌ی کامل این پیام نزد نگارنده این فصل، محفوظ است.

در کشور مزبور موضوعیت پیدا می‌کند نه به اعتبار باورها و عقاید دینی‌شان.

جماعت‌خانه‌ها، در بخش اجرای مناسک عبادی، کمابیش مانند خانقاه‌های صوفیانه هستند با این تفاوت که این فضاها انحصاراً اختصاص به مریدان امام اسماعیلی دارد.

ساختار مدیریتی

ساختار مدیریت جماعت‌های اسماعیلی در سراسر دنیا، ساختاری عقلانی-حقوقی-بوروکراتیک است که ذیل میثاقی حقوقی-اعتقادی با نام «اساس‌نامه‌ی مسلمانان شیعه امامی اسماعیلی نزاری» تعریف و تعیین می‌شود.^{۱۶} رهبران جماعت‌های مختلف اسماعیلی دنیا که در بیش از ۲۵ کشور جهان پراکنده‌اند به طور دوره‌ای به تشخیص شخص امام حاضر اما با پیشنهاد رهبران هر جماعتی به مدت سه سال و با استمرار تصدی حداکثر یک دوره در منصب مزبور انتصاب می‌شوند. این ساختار شورایی و زیر نظر مستقیم امام حاضر است ولی اصل کلیدی در انتصاب‌ها، شایستگی، دانش، تعهد به باورهای کلیدی مسلمانان شیعه‌ی اسماعیلی و گردش مناصب است. اساس‌نامه‌ی اسماعیلی که مهم‌ترین مضمون‌اش تقریر اصل گردش قدرت است، دیباچه‌ای دارد که کانون اصلی هویت اسماعیلی است. اسماعیلیان قایل به شهادتین‌اند و به ختم

۱۶. نخستین نسخه‌های این اساس‌نامه‌ها که در ابتدا عنوان مقررات و ضوابط داشتند، در ابتدای قرن بیستم میلادی - کمابیش هم‌زمان با وقوع مشروطیت در ایران - در زمان امام سلطان محمدشاه، آقاخان سوم، تدوین شدند. برای تفصیلی درباره‌ی محتویات و چارچوب‌های اساس‌نامه‌های اسماعیلی، بنگرید به:

Mohammad Poor, Daryoush. *Authority without Territory: The Ismaili Imamate and the Aga Khan Development Network*. 2014. New York: Palgrave Macmillan., pp. 54, 128-130.

است. فراگیری زبان انگلیسی وظیفه‌ی ایمانی هر مرید اسماعیلی است. امام سلطان محمدشاه، آقاخان سوم، زبان مادری‌اش فارسی بود ولی عمدتاً به زبان انگلیسی تکلم می‌کرد. امام فعلی، شاه کریم الحسینی، به چندین زبان مسلط است اما زبان رسمی تمام نوشته‌ها و فرمان‌ها و سخنرانی‌های او انگلیسی است و در نتیجه الگویی است برای جماعت اسماعیلی. دانستن زبان انگلیسی که زبان علم، فرهنگ، فناوری و دانش در روزگار ماست در کنار حفظ زبان ملی هر بخشی از جماعت از وظایف مهم اسماعیلیان است.

میثاق ایمانی و بی‌طرفی سیاسی

حیات سیاسی و اجتماعی اسماعیلیان نزاری بخش مهمی از رویکرد اعتقادی آنان است. در روزگار معاصر، امامت اسماعیلی داعیه‌ی سیاسی به معنای پی‌گیری آرزو یا آرمان تشکیل حکومتی دینی به رهبری امام اسماعیلی ندارد. در عمل رفتن به سوی هر نوع تشکیل حکومت به رهبری امام اسماعیلی منجر به فروپاشی نهادهای مهمی می‌شود که طی یک قرن اخیر امامت اسماعیلی برای بهبود کیفیت زندگی اسماعیلیان و کسانی که آن‌ها در میان‌شان زندگی می‌کنند ایجاد کرده است. لذا رویکرد و سیاست اصلی امام اسماعیلی و ارشاد او به اسماعیلیان در هر نقطه‌ای از دنیا این است که هر اسماعیلی دو مسئولیت و

آقاخان سوم به صراحت عزاداری محرم را منع کرد.

وظیفه‌ی مهم دارد. نخست، بیعت با امام زمان و وفاداری به اهل بیت پیامبر به عنوان میراث‌داران هدایت علوی. و دوم، وفاداری به کشور متبوع‌شان و کوشش در رعایت قانون هر کشوری است که مسئولیت حفظ امنیت و رفاه آن‌ها را بر عهده دارد. هر نوع ورود (یا عدم ورود) اسماعیلیان در هر جای دنیا به فعالیت‌های سیاسی و گرایش‌های حزبی، تنها در ظل حقوق شهروندی‌شان

بزرگداشت نوروز یکی از سنت‌ها و مناسک مهم اسماعیلیان نزاری در سراسر جهان است.

نبوت پیامبر اسلام باور دارند. قرآن را پیام نهایی خدا می‌دانند و قایل به حساب پس از مرگ جسمانی‌اند. هم‌چنین اسماعیلیان قایل به حق ویژه و انحصاری امام زمان‌شان در تفسیر و تأویل دین بر حسب نیازهای زمانه‌اند. لذا دو اصل تعلیم (امام حاضر) و تأویل (یا فهم تمثیلی و باطن‌گرایانه از ظاهر دین) از ارکان باورها و عقاید اسماعیلی هستند که کماکان به قوت خود باقی مانده است. اسماعیلیان در پیروی از مذهب‌شان اجبار ندارند و هر کس اختیار کند این مذهب را ترک کند می‌تواند آزادانه ترک این آیین بگوید ولی پس از ترک این آیین اجازه‌ی حضور در مناسک و شعائر این جماعت را نخواهد داشت. مضمون اصلی این باور، اختیار هر فرد است در باورهای دینی.

باور به امام حی، حاضر و موجود

اسماعیلیان قایل به غیبت امام نیستند لذا امام همیشه باید حی و حاضر و موجود باشد. در دوره‌های استتار امام به دلایل سیاسی، همواره داعیان یا نمایندگان خاص امام که با او ارتباط مستقیم دارند مسئولیت هدایت جماعت را تا زمان حضور علنی امام بر عهده دارند. اسماعیلیان قایل به ختم امامت نیستند لذا تا جهان باقی است، اسماعیلیان باور به امامی حی و حاضر دارند که از طریق نص مشخص می‌شود و با تصریح امام قبلی به جانشینی امام بعدی که از اولاد ذکور امام قبلی است معین می‌شود. لذا اسماعیلیان قایل به استمرار امامت‌اند نه قطع یا توقف آن. یکایک امامان اسماعیلی بالقوه قائم هم هستند و امام حاضر در هر دوره‌ای قائم آل محمد خوانده می‌شود.^{۱۷}

در پایان، مهم‌ترین نکته‌ای که باید متذکر شد این است که

یکی از تأکیدهای مهم امامت اسماعیلی برابری حقوق زن و مرد بود.

تغییر و تحولات مدیریتی و مؤسساتی جماعت اسماعیلی تحت ارشاد چهل و نهمین امام – یعنی شاه کریم الحسینی امام حاضر – و به ویژه پس از انتقال مسند و دیوان امامت اسماعیلی به لیسبون در پرتغال بعد از توافقی با دولت پرتغال و به رسمیت شناختن امامت اسماعیلی در تراز نهادی چون واتیکان با اعطای مصونیت‌های دیپلماتیک به نهادهای امامت اسماعیلی،

اسماعیلیان قایل به حق ویژه و انحصاری امام زمان‌شان در تفسیر و تأویل دین بر حسب نیازهای زمانه‌اند.

وجهی تازه‌ای به حیات اجتماعی و مدنی اسماعیلیان بخشیده است.^{۱۸} اسماعیلیان ایرانی در چارچوب بینش کلان امام اسماعیلی و در راستای ساختار سازمانی جهانی جماعت اسماعیلی زندگی می‌کند. حوزه‌ی پژوهش‌های نظری و معرفتی مربوط به اسماعیلیان نزاری معاصر، حوزه‌ی بکر و بدیع است که جای پژوهش گسترده دارد.

۱۷. بنگرید به: طوسی، خواجه نصیرالدین. *روضه‌ی تسلیم*، به تصحیح سید جلال حسینی بدخشانی. تهران: ۱۳۹۳ (میراث مکتوب). ص. ۱۰۸.

۱۸. بنگرید به:

Mohammad Poor, Daryoush. *Authority without Territory: The Ismaili Imamate and the Aga Khan Development Network*. 2014. New York: Palgrave Macmillan., pp. 196-197.